

Petar Stojanović

LIČNI SUBJEKTIVITET CRNOGORSKE ŽENE U XVIII, XIX I NA POČETKU XX VIJEKA

Rod polagao pravo na ličnost i imovinu žene

Oblik svojine i njemu odgovarajući oblik porodice određuju položaj žene u društvu. Iako iskazan u specifičnom vidu, ni položaj žene u Crnoj Gori nije izuzetak od toga pravila. Drugačiji je njen položaj u združnoj od onog u inokosnoj – individualnoj porodici.

U autarhičnoj, kolektivističkoj privredi subjekat svojinskih prava nije pojedinac, već zadruga – kućna zajednica kao posebna ličnost. Članovi kuće, bili oni muški ili ženski, po pravilu nemaju posebne imovine, njihova prava na zajednički imetak iscrpljuju se u pravu plodouživanja i potencijalnom pravu na dio za slučaj dobre zajednice.

Imovinska neravnopravnost muškarca i žene je prividna. Sve do udaje žensko čeljade, jednako kao i muško, ima pravo na korišćenje zajedničke imovine i pravo na zadovoljavanje sopstvenih potreba (pravo na stanovanje, odijelo, ishranu). Pošto se uda, žena gubi pravo na izdržavanje u rodu, ali to pravo stiže u domu.

Za prvo vrijeme, dok se snađe u braku, ili poslije braka ako ovaj ma na koji način prestane, ženi su obezbijeđena neka dodatna – zaštitna imovinska prava (pravo na opremu prilikom udaje, pravo na izdržavanje u slučaju raspusta braka, pravo na novčanu naknadu – ostojbenu ako kao udovica napusti muževljev dom).

Rodovsko-plemensko društvo vladajući je oblik društvenog uređenja u Crnoj Gori, do XVIII vijeka. Njegovi tragovi prepliću se sa privatnosvojinskim odnosima i, naročito, u društvenoj svijesti, snažno se osjećaju za sve vrijeme postojanja crnogorske države. U takvom društvu ličnost je pokrivena kolektivom i iscrpljuje se u njemu.

Izvan srodničkog kolektiva (kuće, bratstva, plemena) pojedinac je nezaštićen i nemoćan. Srodnička osjećanja kod Crnogoraca su naročito razvijena. Za razliku od privatnosvojinskog društva, gdje je brak podređen interesima muža – privatnog vlasnika i svrha mu je izrođavanje djece nasljednika sa nespornim očinstvom, u rodovsko-plemenskom društvenom uređenju brak je društveni posao, koji služi za orođavanje širih društvenih zajednica, sjedinjuje ih i prvenstveno ima u vidu interese kolektiva, a tek onda interese bračnih drugova.

Udajom djevojke i ženidbom momka međusobno se prijatelje bratstva i viđenije porodice, da bi u vrijeme „bezvlašća“ pojačali svoju moć i oduprli se snažnijim bratstvima. Više se pazi na glas porodice, nego na ličnost mladoženje i nevjeste. Svaki pripadnik bratstva nevjeste ima pravo da zna sa kojim će se bratstvom oprijateljiti.

Brak je poseban način povezivanja društva u uslovima plemenskog separatizma. Kaže se, stoga, da pleme ili bratstvo udaju i žene svoje pripadnike. Starješine bratstva se pitaju kad se momak ženi i djevojka udaje. Bratstvenici učestvuju u troškovima oko njihove udaje i ženidbe. Traži se njihova saglasnost da se momak oženi i djevojka uda u dom, koji su im njihovi roditelji izabrali. Na volju vjerenika se malo, ili nimalo pazi.

Bratstvo štiti svoje odive i poslije njihove udaje. Stabilitnost njihovog braka uveliko zavisi i od snage bratstva kojima mladoženja i nevjesta pripadaju. Žena je u braku imala toliko prava koliko je slabiji, ili snažniji rod bio u stanju da joj obezbijedi. Muž će se teže odlučiti da ženu zlostavlja, progoni ili je bez razloga otjera od sebe, ako je ona iz snažnijeg bratstva. Potencijalna mogućnost osvete od strane bratstvenika nevjeste upozorenje je mužu da ne prekorači svoja ovlašćenja prema ženi.

Sem muža i roditelja, na ženu niko drugi ne smije dići ruku. Žena je zaštićena od bilo čijeg napada, njena ličnost je neprikosnovenjena. Drži se nedostojnim ubiti ženu. Neopravdani otpusti žena, povreda njihove časti i ugleda njihovog roda bivali su veoma često povodi za krvoprolića i teške međuplemenske sukobe.

Sa nestajanjem i propadanjem širih društvenih grupa (bratstva, plemena) ovlašćenja, ali i obaveze prema djevojci i odivi prelaze na zadržanu porodicu – kući kao kolektiv, a u inokosnoj porodici na njihove roditelje i braću. Ali, tragovi upliva bratstva prilikom vjerivanja djevojke i njene zaštite poslije udaje snažno su prisutni tokom čitavog XIX vijeka; otac se i dalje savjetuje sa svojom kad vjeriva kćeri. Bratstvo će priskočiti u pomoć kad muž ostavi ili otjera od sebe njegovu odivu. Odgovornost bratstva sada je supsidijarna. Ono će zaštititi odivu i u slučaju da ova nema roditelja i braće, ili su ovi nemoćni da je zaštite.

U zamjenu za efektivnu zaštitu od strane svog roda žena podređuje svoju ličnost rodu i pasivno se povinuje njegovoj volji. Rod odlučuje o svim važnijim poslovima koji se tiču ženine ličnosti i imovine. Djevojka je nesamostalija od udate žene i udovice. Njena volja sadržana je u volji rodu kolektiva (roditelja, kućne zajednice, bratstva) i utapa se u nju. Makar bila i punoljetna djevojka je, sve do udaje, bila pod stalnim nadzorom roda, koji polaže pravo na njenu ličnost i imovinu.

Udata žena je dvostruko podređena: svome mužu i svojim bratstvenicima. Ona je jako pokorna mužu. Njena individualnost i sposobnost za preduzimanje pravnih poslova više su ograničeni nego kod udovice. Smrću muža žena izlazi ispod muževljeve vlasti, njena ličnost se „otkriva“ i dolazi u neku zavisnost od svojih i muževljevih bratstvenika. Ipak, individualnost žene uopšte najviše je izražena kod udovice.

Razvitak ličnog subjektiviteta crnogorske žene mjerilo je razvitka crnogorskog društva. Od negacije toga subjektiviteta i vezanosti žene za društveni kolektiv do formalnog priznanja manifestacije njene volje, individualiziranja njene ličnosti i emancipacije od kolektiva veoma je dug i složen put. U izvornoj građi i zakonodavnoj praksi Crne Gore ima prilično podataka koji govore da je žena i do kraja XIX vijeka u raznim oblicima tretirana kao stvar, predmet tuđeg raspolaganja i da je njena volja ignorisana.

Otmica, kao najteže poricanje ženine ličnosti, poznata kod Starih Slovena i drugih naroda na primitivnijem stepenu razvitka, zapažena je i u Crnoj Gori. Iako je u XIX vijeku klasična otmica (otmica žene upotrebom sile, prijetnje i zablude) rijetka i izuzetna pojava, ona je od XVI do XVIII vijeka bila česta. U anketi o pravnim običajima Bogišićev izvjestilac tvrdi da je otmica u Crnoj Gori, u ranije doba, bila veoma česta i da je otmicare pop nekažnjeno vjenčavao, ne pitajući nevjestu za njenu volju. Kako su bratstva egzogamna, otmica se ne vrši unutar njih. Otmica žene u tuđem bratstvu zavisi od snage bratstva kome nevjestu pripada. Ako je njeno bratstvo snažnije od bratstva otmicara, otmica će biti rjeđe, a tamo gdje do nje dođe izazvaće krvnu osvetu.

Kako u Crnoj Gori tako i u Hercegovini i Albaniji (gdje klasične otmice ima i u XIX vijeku), bratstvo se bratstva boji, da zbog otmice „... ne bude krvi“. Snažno bratstvo teško da će dopustiti da se neka njegova žena ugrabi. Otmica pogađa interes i pravo bratstva i plemena nad ženom i neposredni je uzrok za krvava razračunavanja između bratstvenika otmicara i otete žene.

Zbog blizine Turske i uticaja turskog prava, otmica se u Crnoj Gori duže i upornije održavala. Turčinu je dopušteno da se oženi ženom druge vjere makar to bila i Crnogorka koja, inače, neće dobre volje poći za Turčina. Do najnovijeg doba ne zna se za dobrovoljno vjenčavanje Crnogorke sa muhamedancem. Stoga je dolazilo do otmice.

Za vrijeme zategnutih odnosa između Crne Gore i Turske, na turske pazare (Spuž i Podgoricu) puštane su samo žene, pa je bilo i otmice i prisilnog turčenja. Prilikom pohoda na Crnu Goru Turci su „... palili kuće i otimali ženskinje...“

Da je otimanje Crnogorki od strane Turaka, prije stvaranja crnogorske države, bilo masovna pojava posredno potvrđuje poslanica vladike Petra I Petrovića, upućena Bjelopavlićima 4. decembra 1827. godine. Govoreći o relativnoj bezbjednosti na granicama i sređivanju stanja u zemlji u njegovo doba, Vladika Petar piše Bjelopavlićima da Turci više „... ne grabe vaše žene iza živijeg muževa i djevojke, vjerene i ne vjerene, na sramotu...“.

Zbog nasljedne mržnje prema Turcima, Crnogorac se neće oženiti Turkinjom. A, ako se to desi, on je, nakon otmice, pokrsti i vjenča se sa njom. Ipak, neki autori kažu da to Crnogorac čini više od nevolje i iz osvete „... negoli da mu je baš volja...“. On će radije ugrabiti ženu – hrišćanku iz Primorja i sa njom se vjenčati. Otmicom žena iz Primorja koristili su se Njeguši i Cetinjani.

Raspolaganje ženom uz ignorisanje njene volje

Tragovi brutalne otmice ranije iščezavaju u staroj Crnoj Gori, nego u Brdima, oslonjenim na Tursku. Crnogorska vlast se u XIX vijeku dosta često bavila otmicama između Brđana i susjednih Turaka i Arbanasa, kao i otmicama unutar samih brdskih plemena. Sredinom XIX vijeka morački glavari traže da im se vrati žena oteta iz njihovog plemena, ili da im se plati kao naknada za otmicu 50 talijera. Knez Aleksandar Karađorđević piše 28. oktobra 1851. godine predsjedniku Crnogorskog senata, Peru Tomovu, da mu se Srbi iz Hasa žale na Vasojeviće da ih globe, ubijaju i „...žene im otimaju“. U nedatiranom pismu iz sredine XIX vijeka jeromanah Nikodin i neki Marko žale se knjazu Danilu da im Vasojevići „...uzeše djevojke, uzeše na sramotu - kum kumu za ženu...“.

Poseban problem za državnu vlast čine otmice između brdskih plemena i susjednih Arbanaca. Ova vlast nastojala je da u interesu reda na granicama sporove oko otmica okonča mirnim putem. Predmet otmice su, po pravilu, Crnogorske. Kako je običaj da Crnogorac svoju ženu, otetu od strane muslimana, više ne prima kod sebe, on je, prilikom umira, na ime obeštećenja za otmicu žene primao određeni novčani iznos; nekad je naknada plaćana i u stoki. No, desi li se da Crnogorac poslije pomire ubije otmičara svoje žene, za to ubistvo neće biti kažnjen. Sud je činio koncesiju običaju po kome je ubistvo otmičara koji nasrće na tuđu svojinu (a žena je predmet te svojine) izjednačeno sa ubistvom u nužnoj odbrani.

Otmice žena bivaju ne samo radi stupanja u brak sa njima već i radi sticanja koristi po osnovu njihovog otkupa i prodaje. Ko hoće da otkupi ugrablenu djevojku, ili ženu, morao je otmičarima isplatiti otkupninu. Pojava otmice uz otkup zapažena je u starije doba ne samo u odnosima Crnogoraca i Turaka, već i u međusobnim odnosima crnogorskih plemena.

U pismu mletačkom izvanrednom providuru Antoniju Bembu u Kotoru, od 16. oktobra 1729. godine, vladika Danilo se zalaže za oslobođenje iz tamnice u Kotoru nekog popa Rada Jovovića, kome su „...i ženu i sestru zli ljudi bili ukrali i zarobili, kako dvije ovce, pak je jedva ženu otkupio, a sestru neće nikad otkupiti, ni videt...“

Postoje vjerodostojni podaci o tome da su Crnogorci u XVIII vijeku otimali dubrovačke djevojke i kao roblje prodavali ih Turcima u Nikšiću. Isto tako, prilikom ratnih pohoda na Crnu Goru, Turci su odvodili u ropstvo veliki broj udatih žena i djevojaka i za njih tražili otkup. Iz diplomatske intervencije vladike Petra I od 1805. godine kod nikšićkog kapetana Osmana Mušovića vidi se da su Turci upali u Pipere i „...oteli ženu Pipersku... koju prodadoše za 40 dukata i dva binjiša...“

U jednom dokumentu iz XVIII vijeka piše da su Gluhodoljani zarobili ženu Đura Belovića iz Uganja i da su im Ugnjani dali u otkup dva para robe (odijela), ali Gluhodoljani zadržase i ženu i roba. U istom dokumentu navodi se, dalje, da je neki Vučeta Puhonja iz Sotonića (Crmnica) prodao Turcima kćer Luke Bislakova.

Ovakvim otmicama narušena je čast plemena kome oteta žena pripada. Otmičar je bio dužan da, za slučaj izmirenja, po „starinskom običaju“, isplati plemenu muža čija je žena oteta ili plemen u djevojke, ako je djevojka predmet otmice, visoku novčanu globu.

Po svom intenzitetu i krajnjim posljedicama bliska je klasičnoj otmici i njen je varijetet pojava korišćenja žene kao sredstva za izravnjanje i otklanjanje međuplemenskih sukoba. Jednako kao kod brutalne otmice, žena je u ovim poslovima smatrana za stvar i lišena je volje. Zakrvljena bratstva mire se i orođavaju putem ženidbe i udadbe ne vodeći računa o volji djevojke.

U nekom zapisu iz 1437. godine kaže se da je pred kotorskim knezom izvršen umir, zbog ubistva i tjelesnih povreda, između Orahovčana (mjesto sjevereno od Kotora) i Njeguša. U znak umira Njeguši su pristali da uzmu četiri „gospođice“ iz Orahovice bez miraza, a Orahovčani su imali da uzmu tri „gospođice“ iz Njeguša, takođe bez miraza.

Krajem maja 1650. godine skadarski sandžak-beg pošao je u napad na Bjelopavliće, koji su jedini od svih brdskih plemena pružali otpor. Bjelopavlići stupiše u pregovore i ponudiše Turcima u znak mira i dobre volje „...3000 reala, 30 robinja i 100 školjeva“.

Ivo Vuksanov isprosió je kćer nekog Neška; pošto Ivo umrije, pečki patrijarh Arsenije „zapovijedio“ je 29. maja 1734. godine Podgoričanima da isprošena Neškova kćer pođe kao zakonita žena za Ivovog brata

Staletu. Desi li se da vjerenica iznevjeri vjerenika i odbjegne za drugim, njen otac biva obavezan da ostavljenom vjereniku da svoju drugu kćer za ženu.

Pomenuti podaci navode na zaključak da ovakvo raspolaganje ženom, uz ignorisanje njene volje, osim otmice ima i elemente kupoprodaje; svojim roditeljima i bratstvenicima djevojka služi kao sredstvo za podmirenje obaveza koje bi inače, bez nje, morali novčano ili u krvi platiti.

Blisko je istinskoj – brutalnoj otmici više vjerivanje nedorasle ženske djece. I jedna i druga pojava poriču pravu volju djevojke i svode je na stvar. Predmet brutalne otmice je kako maloljetno tako i punoljetno polno zrelo lice, upotreba sile, prijetnje i prevare je neposredna. Kod vjerivanja nedoraslog ženskog čeljadeta koje nema pravno relevantnu volju sila, prijetnja i prevara se pretpostavljaju. Na pojavu masovnog vjerivanja maloljetnih djevojaka ukazuju svi poznati izvori.

„U Crnoj Gori“, piše Vuk Karažđić tridesetih godina XIX vijeka, „često prose djevojku dok je još dijete i ako se roditelji saglase, mogu je odmah odvesti od kuće. Neki tako i čine, a drugi je ostave da u roditeljskoj kući odraste i tek kad bude zrela za udaju dovedu je kući“.

Radi sticanja prijatelja i orođavanje bratstava vjerivaju se i nerođena djeca, pa vjerena djevojka nekad stoji pod prstenom 5-12 godina. Kad djevojka dozre za udaju, a vjerenik još nije stasao za ženidbu, dešava se da vjerenica odbjegne za drugim, što dovodi do krvi između bratstava kojima vjerenici pripadaju. Makar nedoraslo žensko lice i dalo svoj pristanak na brak, njegovo odvođenje, po svojim bitnim svojstvima, znači otmicu. Ovo pogotovu ako se ima u vidu da je do novijeg doba bio običaj da se muško i žensko prije vjenčanja i ne vide.

Elementi otmice su i u vjerivanju punoljetnih djevojaka protiv njihove volje. Dešava se da roditelji natjeraju djevojku da se uda za dobra čovjeka, ali biva da takva djevojka po udadbi odbjegne čovjeku koga voli. Državna vlast je tek sredinom XIX vijeka odlučno stala na put vjerivanju nedorasle djece i prinudnom udavanju punoljetnih djevojaka.

Naredbom knjaza Danila od 17. maja 1883. godine, pod prijetnjom žestoke kazne za prekršitelje, propisano je: „...da se od danas niko u djetinjstvu vjerivati ne smije do sovršenoga voznosti na ženidbu i udaju, a tako isto da otac i majka sina ili kćer, ne smije vjeriti bez znanja njiova“.

Tragovi brutalne otmice, i pored oštrog mjera državne vlasti protivu nje, osjećaju se u Crnoj Gori kroz čitav XIX vijek. U narodnoj svijesti živo je shvatanje o ženi kao predmetu svojine društvenog kolektiva u rodovskom društvu i ženi kao svojini muža u privatnosvojinskom društvu. Ostaci ovih shvatanja uzajamno se prožimaju naporedo sa kompetencijom i međudejstvom odnosa jednog i drugog društva.

Iz ovoga doba ima podataka o prijevarno, putem zablude, sile ili prinude zaključenim brakovima. Biva da ženu opiju i u takvom stanju je vjenčaju ili je „...darovima i drugim mitom privole... na brak“.

Djevojka je nekad i putem otvorene grube prijetnje prinuđena na vjenčanje. Korumpirano sveštenstvo obavljalo je obred vjenčanja i onda kad nevjesta određeno uskrati svoju saglasnost na brak. Vjenčanje je obavljeno i noću nad pijanom nevjestom.

Za ocjenu ličnog subjektiviteta žene uopšte od interesa je i položaj žene muža dvoženca. Prije stvaranja države, krajem XVIII i početkom XIX vijeka, u Crnoj Gori je bilo dosta dvoženaca. Po narodnom shvatanju dvoženstvo se drži za grijeh i težak prestup, sem ako je zbog nemanja poroda. I onda kada je prva žena, nju sredina ne prima i prezire. Žena nerotkinja iskup traži time što je njen muž prećutno ovlašćen da se ponovo oženi, bez razrješenja prve bračne veze.

Nevjernoj ženi kidali nos

Nekada, istina rijetko, glavari i imućniji Crnogorci pribjegavali su dvoženstvu iz objijesti. Za nemanje poroda krivi se žena, nju sredina ne prima i prezire. Žena nerotkinja iskupljivala se od prijekora sredine na taj način što je nekad sama tražila mužu drugu ženu; muž je bio dužan da dopuštenje za drugi brak traži i od roda svoje prve žene.

Kod dvoženstva bračni odnosi između njih počivaju na nekoj moralnoj vezi i uzajamnom poštovanju. Prva žena ostaje kod svoga muža i od njega i njegove druge žene biva poštovana kao starija u kući. Muž je dužan prvu ženu „...kao svoju mater do smrti počitovati...“.

No, takav odnos nije morao biti pravilo: u Bogišićevoj građi nailazi se na slučajeve da se mužu dvožencu obje žene u isto vrijeme zatrudnjele. Desi li se, onda, da muž otpusti drugu ženu, ova traži naknadu za „izgubljenu čast, ili naknadu za rad u muževljevoj kući“.

Osjećanje krivice za nemanje poroda nagonilo je ženu – nerotkinju da mužu prašta vanbračni prestup, ako je ovaj počinjen radi sticaja poroda. Ima podataka da je takva žena pristajala da sama izdržava nezakonito dijete svoga muža, ili je tražila da umjesto muža izdrži kaznu zatvora koja mu je izrečena zbog vanbračnog prestupa.

Najveći ugled žene u Crnoj Gori je u materinstvu; žena nerotkinja nije izvršila prirodnu svrhu braka i njen položaj je nezavidan.

Udata žena nije vlasna sama sobom zapovijedati, njena svojevlast u bračnim odnosima ograničena je u korist muža, volja ženina sadržana je djelimično u muževljevoj volji. Muževljevo pravo na ženu proteže se i poslije faktičnog prekida bračne zajednice. Pravo na nju pripada mu do formalnog raspusta braka.

To pravo jemče mu plemenska zajednica i kasnije organi državne vlasti. Brojne su intervencije ovih organa da se žena – bjegunica, makar pobjegla u Tursku, prinudno vrati mužu kao njegova zakonita svojina.

Shvatanje o ženi kao predmetu muževljeve svojine, objektu, a ne subjektu bračnog odnosa, dovedeno je do svojih krajnjih konsekvenci kod preljube. U Crnoj Gori je bio ukorijenjen običaj da muž svojoj ženi, za slučaj da ona počini preljubu, odsiječe nos. Muževljevo pravo kažnjavanja nevjerne žene tjelesnim sakaćenjem sankcionisala je sudska praksa. Tragovi toga prava živi su tokom čitavog XIX vijeka. Praksa je, šta više, pravo na kidanje nosa ženi preljubnici protegla i na muževljeve najbliže srodnike. Uslov za korišćenje ovoga prava je da preljubnica bude zatečena in flaganti – na djelu preljube.

Postavlja se pitanje: otkud u Crnoj Gori takav običaj do najnovijeg doba. Pitanje je tim značajnije ako se ima u vidu da je kažnjavanje nevjerne žene kidanjem nosa jednostrano muževljevo pravo. Ni u običajnom pravu niti u pisanim propisima nema pomena o nekom analognom pravu žene za slučaj da muž počini preljubu.

Običaj mučenja i sakaćenja nevjerne žene zapažen je kod naroda na primitivnom stepenu društvenog razvitka. Od divlje horde, pa do savremenog društva nevjernost ženino je strože kažnjavano nego muževljevo nevjernost. Primitivni narodi su ubijali nevjernu ženu. Egipćani su preljubnici odsijecali nos; smatrali su da ženu koja izaziva na pohotu treba lišiti najvećg ukrasa njenog lica – nosa, a njen saučesnik kažnjavan je batinanjem. Indijska žena koja počini preljubu izlaže se na javnom trgu da je psi živu rastrgnu, a njen saučesnik u preljubi stavlja se na usijanu gvozdenu ploču. Po Solonovom zakonu, Atinjanin je bio ovlašćen da svoju nevjernu ženu proda kao robinju.

Za nevjerne žene Kuran preporučuje muževima: „...zatvorite ih u kuće dok ih smrt ne snađe...“. Staro englesko pravo osuđuje preljubnicu na kidanje nosa. Vizantijsko pravo sadrži čitav sistem tjelesnih kazni (Krmčija, prohiron) i jednako, za muža kao i za ženu, predviđa kao kaznu za preljubu kidanje nosa. Zakonodavstvo srednjovjekovne Srbije preuzelo je tjelesne kazne iz Vizantije i naširoko ih primjenjivalo. U čl. 54. Dušanovog zakonika za blud vlastelinke i njenog čovjeka propisano je za oboje kazna odsijecanjem ruku i nosa.

U novije doba francusko i italijansko zakonodavstvo oštro je kažnjavalo ženu za preljubu, a muža samo onda ako drži milosnicu u kući. Po paragrafu 196. Srbijanskog krivičnog zakonika preljuba je od strane muža jedino ako se on saživi sa udatom ženom izvan braka; žena, međutim, čini preljubu kako u odnosima sa oženjenim tako i u odnosima sa neoženjenim čovjekom. Tek je kanonsko pravo hrišćanske crkve približno jednako kvalifikovalo preljubu bilo da je čini muž ili žena i izjednačilo, iako ne u svemu, barem formalno njene posljedice za oba supružnika.

Za samu Crnu Goru pod turskom vrhovnom vlašću zanimljivo je da oskudni podaci ne upućuju na širu primjenu kazne kidanjem nosa nevornoj ženi. U doba Skender-bega Crnojevića, u XVI vijeku, žena je - jednako kao i muž joj - za preljubu kažnjavana novčanom globom, a ako se bavi prostitucijom bivala je i batinana. Međutim, u XVIII i XIX vijeku kazna kidanjem nosa preljubnici postala je legalizovani običaj.

U to doba postoji kolizija između običajnog prava i pisanih propisa: po običajnom pravu kazna za preljubu iscrpljuje se u kidanju nosa preljubnici, a po zakonima (čl. 72 Danilovog zakonika od 1885. godine) muž je ovlašćen da ženu zatečenu u preljubi zajedno sa preljubnikom ubije. Kako se drži da je sramota na ženu

potegnuti oružje, običaj je nadvladao zakon, kidanje nosa ostalo je i dalje kao osnovna kazna za ženu koja izvrši preljubu.

Postojeći podaci nas uvjeravaju da je kazna kidanjem nosa nevjernoj ženi čvršće ulazila u crnogorsku praksu naporedo sa procesom „primitivizacije“ društvenih odnosa, regeneracijom rodovsko-plemenskih formi života, u kome su procesu nastajali objektivni uslovi za uticaj i recepciju srednjovjekovnog srpsko-vizantijskog sistema tjelesnih kazni, kome je porijeklo na Orijentu.

Sistem kažnjavanja žene za preljubu mnogo podsjeća na kažnjavanje razbojnika i kradljivaca. Široko su rasprostranjene tjelesne kazne za lopove, kako u srpsko-vizantijskom tako i u crnogorskom pravu. Lopovi i razbojnici, ako se uhvate na djelu, imaju da se oslijepe i objese (čl. 149. Dušanovog zakonika). Osim smrtnih kazni za teške, kvalifikovane oblike krađe Danilov zakonik u čl. 77 i 80. predviđa za lopove javno batinjanje. Ova kazna bila je propisana u Crnoj Gori samo za žene i lupeže i ukinuta je krajem XIX vijeka naredbom Ministarstva unutrašnjih djela, od 27. IV 1894. godine.

I kod preljube jednako kao kod krađe objekat napada je tuđa svojina. A predmet te svojine kod preljube je udata žena. Muž kao njen vlasnik, legitimisan je na kažnjavanje svakoga ko bi mu ugrozio svojinska prava nad ženom.

U krajevima Crne Gore koji se graniče sa Turskom (Kuči, Vasojevići, Crmnica) postoje, i na početku XX vijeka, neke uredbe koje opominju na brak kupovinom žene koji je istorijski smijenio otmicu. Ovi krajevi izloženi su turskom uticaju i uticaju susjednih Malisora, gdje se žena kupuje i smatra više za stvar.

Naročito je taj uticaj vidan u krajevima koji su do Berlinskog kongresa, 1878. godine, bili pod turskom vlašću (Zeta). Kupovna cijena za nevjestu negdje je neposredna, a negdje je u vidu bogatih darova i novca koje mladoženja i njegov rod daju prilikom vjerivanja djevojke. Tako u predstavci od 22. II 1822. godine upućenoj vladici Petru I pop Milo i pop Gašo iz Limljana (Crmnica) pišu da su Gluhodoljani naučili da prodaju žene i traže pare, a da oni – Limljani blaga nemaju da žene kupuju. Darivanje nevjeste opominje na kupovinu i vlast nad njom.

Običaj pogađanja nevjeste i bogatog „darivanja“ njenoga doma izrodio se krajem XIX i na početku XX vijeka u težak teret, koji je imovinski razjedaio mladoženjin dom i onemogućavao siromaha da se ženi. Za djevojku su prilikom vjeridbe u nekim krajevima traženi, za ono doba, nesrazmjerno visoki iznosi.

Podgorički muslimani i Arbanasi koji su poslije Berlinskog kongresa živjeli u Crnoj Gori znali su za levirat – ustanovu proizašlu iz braka kupovinom žene koja je praktikovana kod primitivnih naroda. Premda se i jedni i drugi za niz odlučnih poslova iz bračnih i nasljednih odnosa drže crnogorskog običajnog prava, oni se žene kupovinom žene i vezani su za shvatanje da je žena kupljena zajedničkim sredstvima porodice sastavni dio domaće imovine. Udovicu, poslije muževljeve smrti, nasljeđuju i uzimaju za ženu, nekad i bez njenog pristanka, muževljev brat, svekar, stric ili – ako njih nema neki drugi bliži srodnik u kući. To je ne samo pravo već i obaveza muževljevih srodnika. Svrha levirata je čuvanje porodične imovine i zaštita interesa maloljetne djece.

I ratovi zbog otmice žena

U Crnoj Gori je bio raširen običaj da prvih nekoliko noći, po svadbi – djever, koji je po pravilu muževljev brat, prespava s nevjestom. Ovaj običaj se „izobičajio“ tek u najnovije doba, kada su iz odnosa djevera i snahe nastale zloupotrebe. Tada je, umjesto djevera, prvih noći sa snahom počela da spava svekrva, ili neka druga starija žena.

Lipert misli da je pravo spavanja prve noći sa nevjestom (*ius primae noctis*) koje, inače, vuče porijeklo od davnina i starije je od feudalnog prava, ostatak neograničenog posjedovanja nevjeste od strane plemenskog kolektiva - djever je predstavnik plemena, u ime plemena i plemenskog starješine on simbolično iscrpljuje pravo svih plemenika na nevjestu.

Shvatanje o legitimnosti otmice, naslijeđeno iz doba plemena, činilo je početkom XIX vijeka ozbiljne smetnje naporima državotvornih snaga za uvođenje reda i bezbjednosti u Crnoj Gori. Otmice udatih žena i djevojaka izazivale su međusobni rat i krvave sukobe između plemena. Otmicom su ugrožena mnogostruka pravna dobra. Ona znači napad na ličnu slobodu, javni moral, brak i porodicu. Stoga će

novonastali državni organi u svom prvom zakonskom tekstu, Zakoniku vladike Petra I, od 1798. i 1803. godine, inkriminisati otmicu kao osobito teško krivično djelo protiv braka, lične i opšte sigurnosti i u pogledu kazne izjednačiti je s ubistvom, a svešteniku koji vjenča otmičare zapriječeno je lišenjem čina i progonstvom iz zemlje. Gonjenje otmice bilo je, prvenstveno, u javnom interesu, a postupak protiv otmičara bio je služben.

Zalažući svoj ogromni autoritet, vladika Petar I se beskompromisno borio za iskorijenjivanje otmice, izlažući otmičare prokletstvu u anatemi.

Popovi su bili nosioci anarhije u braku, podložni mitu, i njih je u robno-novčanom prometu uhvatio huk bogaćenja. Bezakonom i brzopletnim vjenčavanjem otmičara i najbližih srodnika oni su podsticali otmicu i nered u bračnim odnosima. Vladika Petar ih, stoga, često opominje da „truju i pogane narod“ i prijeti im najtežim kaznama.

Kazna progonstvom iz zemlje i konfiskacijom imovine kojom je, po Zakoniku Petra I, zapriječeno otmičaru za grabljenje tuđe žene ili djevojke bila je odveć radikalna za prilike svoga doba. Nema izvornih podataka o tome da je ova kazna češće izricana i primjenjivana. Mladi, nedovoljno učvršćeni organi vlasti nijesu imali dovoljno snage da odredbe člana 11 Petrovog zakonika, koji se odnose na otmicu, oživotvore u svakodnevnoj praksi, pa je ovaj propis, uglavnom, ostao mrtvo slovo.

U raspravljanju sporova oko otmice bivali su ustupci snagama plemenskog načina mišljenja, sudilo se po starom običajnom pravu, a sankcija je, kao nekad, imala karakter imovinske kompenzacije i duhovnog orođavanja zavađenih. Odlukom crnogorskih glavara, sa vladikom Petrom Prvim, na čelu, donijetoj na Bigožerima, za koju znamo posredno iz sudske građe, propis čl. 11 Petrovog zakonika je i formalno stavljen van snage.

Ovom odlukom određeno je da „...koji gođ ugrabi (djevojku da ima dat talijera 50)“. Globa se plaća djevojčinom rodu. Ako je ugrabljena tuđa žena, otmičar će, po istoj odluci, platiti zakonitom mužu globu od 100 talijera.

Kvalifikacija otmice po čl. 11 Petrovog zakonika je ekstenzivna. Otmicu čini ne samo lice koje prinudno otme djevojku već i ono koje je uzme bez saglasnosti njenih roditelja ili bližike (ako roditelja nema), makar sama djevojka pristala da pođe za momka. Otmica je i grabljenje žene iza živa muža, bilo to uz njen pristanak ili bez pristanka. Propis sadrži, dakle, kako brutalnu otmicu koja ignoriše volju djevojke tako i prividnu otmicu koja je izraz njene prave volje, ali nedostaje saglasnost roditelja.

Prividna otmica je kontroverzna brutalnoj otmici i reakcija je na zavisnost djevojke od roditelja. Njena pojava je znak ozbiljnog propadanja rodovskih društvenih struktura i labavljenja veza pojedinaca za društveni kolektiv; djevojka u izboru momka nije više zavisna od svoga bratstva i plemena, prava bratstvenika i plemenika prenijeta su na njene roditelje. Stav Petrovog Zakonika, koji pravo nadzora nad udajom djevojke ograničava na njene roditelje, ipak je preuranjen, uticaj bratstva prilikom vjerivanja djevojke i izbora momka za nju bio je, i poslije Zakonika, veoma snažan.

Brutalna otmica je izuzetna pojava u Crnoj Gori u XIX vijeku.

O prividnoj otmici, naprotiv, postoje brojni podaci koji navode na pomisao da je ovakva otmica bila uobičajena pa da je zbog nje dolazilo do krvavih razračunavanja između bratstava. Bjekstvo djevojke za momkom bez pitanja roditelja smatrano je uvredom djevojčinog bratstva. Ako u međuvremenu ne dođe do pomire, zadovoljština za povrijeđeni ugled tražena je u krvnoj osveti. Klasična otmica se „izrodila“ i izvrgla u svoju suprotnost. Nekad je bitno obilježje otmice bilo nasilje, djevojka je grabljena protivno svojoj i volji njenih najbližih srodnika. Kod prividne otmice djevojka ide za koga ona hoće, ali joj nedostaje saglasnost roditelja. I jedna i druga vrsta otmice znače napad na roditeljsko i bratstveničko pravo da se pitaju prilikom udaje djevojke. Kad je predmet otmice udata žena, bilo to uz njen pristanak, ili bez pristanka povrijeđeno je muževljevo pravo na ženu kao njegovu svojinu.

Potreba da se roditelji i bratstvo pitaju prilikom udaje odiva imala je za posljedicu da je djevojka nekad išla za momka koji joj nije po volji. Pazilo se da uđe u bogatu kuću, „na dobar vagan“. Manje se gledalo na ljepotu i druge osobine mladoženje. Rod se sporo odricao svoga prava na izbor mladoženje djevojci i odupirao se opštoj tendenciji emancipacije njene ličnosti od društvenog kolektiva.

Naporedo sa opštom dezintegracijom crnogorskog društva, u prvoj polovini XIX vijeka, ženin lični subjektivitet biva potpuniji, njena zavisnost od roda prilikom udaje je slabija, njena volja, pokrivena voljom kolektiva i sadržana u njoj, dolazi do izražaja i biva relevantna. Djevojka se sve više pita za koga će poći. Saglasnost roditelja na njenu ideju, po Petrovom zakoniku, jeste bitni – konstitutivni uslov za brak. U doba Njegoša, četrdesetih godina XIX vijeka, takva saglasnost, po stavu državnih organa, nije pretpostavka za valjani brak.

Kad djevojka dobre volje pođe za momka, makar se tome njeni roditelji i bližika protivili, brak će opet ostati čvrst i zakonit. O takvoj „otmici“ državna vlast raspravlja i izriče kazne onda kada bi iz nje mogli nastati međubratstvenički i međuplemenski sukobi, koji bi ugrozili javni red u zemlji i poremetili pogranične odnose sa susjednim državama. Odgovarajući na pismo kotorskog poglavara od 6. februara 1835. godine, kojim se traži da se Krstinja Radović iz Grblja, koju je „oteo“ Đuro Stanković iz Čeklića, povрати ocu, vladika Rade piše da se ona sama obećala Đuru i, ne smijući to kazati ocu, pristala je na „otmicu“. Kako je ona svojevrijedno „...s blagim proizvoljnijem“ već stupila u brak sa Đurom, piše vladika, „...ja ne mogu već Krstinju njenome ocu povratiti, a otmičare sam po ovdašnjem zakoniku kaznio“. Iako je, dakle, i ovakva otmica inkriminisana kao krivično djelo, to ne utiče na punovažnost braka.

Sredinom XIX vijeka stupanje u brak i bez pitanja roditelja ako je po volji djevojke, ne uzima se kao otmica. Crnogorska vlast na čelu sa knjazom Danilom veoma je radikalna i odlučno nastupila u pitanju otmice žene. U Danilovom zakoniku (čl. 69 i 70) kao otmica je inkriminisana samo brutalna otmica, tj. grabljenje djevojke bez njenog pristanka i otmice žene iza živa muža, makar to bilo i sa njenim pristankom. Jednako kao u Petrovom zakoniku, kazna za otmicu je progonstvo iz zemlje i konfiskacija imovine.

Otmičara, sem toga, očekuje krvna osveta od ženinog roda, pa je zajedno sa ugrabljenom ženom ili djevojkom morao bježati preko granice. Međutim, za razliku od Petrovog zakonika, Danilov zakonik u čl. 70 isključuje kažnjivost za „otmicu“ ako je ova izvedena uz pristanak djevojke a pristanak roditelja nije tvorni uslov braka, iako je moralna obaveza djevojke da prilikom svoje udaje traži saglasnost od njih. Dok je na jednoj strani normirao strogu ličnu subordinaciju udate žene mužu koja se graniči sa negacijom ženine ličnosti, Danilov zakonik je kod zaključenja braka uzeo kao primarni uslov ispoljavanje prave volje djevojke – vjerenice i to pravo djevojke zaštitio je formalnim garancijama.

Pravilom čl. 68 Zakonika ustanovljen je predbračni ispit. Na tri dana prije vjenčanja mjesni sveštenik dužan je da ispita „...da li ona djevojka koju mladoženja uzeti misli zadovoljna jest ili nije ...akoli ih sveštenik preko volje jednog ili drugog vjenča taj će sveštenik biti odlučan od naše svete crkve...“.

Zakonik je, inače, podvrgao brak propisima pravoslavne crkve (čl. 67), po kojima je privola bračnika – slobodna od svake prinude, prevare ili zablude - biti uslov zakonite bračne veze.

Vlast je oštro kažnjavala za „objedu“ žene

Žena je, u drugoj polovini XIX vijeka „...stekla više slobode...“ U odlučivanju prilikom stupanja u brak njena riječ je presudna. Ranije su roditelji davali djevojkome kome su htjeli, a sada je daju tamo gdje je njoj volja; uticaj roditelja na odluku djevojke je od moralno savjetodavnog značaja. Lica koja bi prinudila djevojkome na brak, makar to bili i njeni roditelji, kažnjavana su zatvorom. Ako bi otac prinudno udao svoju kćer, bio bi kažnjen i obavezan da plati svadbene troškove, a brak bi, kao nezakonit, bio sudski razriješen.

Raskid vjeridbe u doba plemena povlačio je krvnu osvetu. Običaj je da se mlađa djevojka ne vjeriva prije starije (držalo bi se da starija sestra ima neku tjelesnu ili duševnu manu). Vjeridba se drži obaveznom jednako kao i brak. Od sredine XIX vijeka „...vjerenic i vjerenica, dok su još oboje vjereni, mogu se u svako doba razdvojiti...“ (čl. 68 Danilovog zakonika). Manje se pazi na redosljed pri udavanju djevojaka.

Raskid vjeridbe, posebno kad do njega dođe voljom djevojke, izazivao je sukobe i krvnu osvetu, pa je crnogorska vlast neubičajeno oštrim kaznama, predviđenim za najteža krivična djela, progonstvom iz zemlje, konfiskacijom imovine, suzbijala shvatanja o obaveznom karakteru vjeridbe.

Narodno shvatanje o obaveznom dejstvu vjeridbe duže se i upornije zadržalo u Brdima i krajevima uz tursku granicu, nego u staroj Crnoj Gori. Organi državne vlasti u ovim krajevima činili su, mimo pisanih propisa, koncesije lokalnim običajima i narodnom shvatanju. Roditeljsko dopuštenje za brak tamo je i u

drugoj polovini XIX vijeka uslov pravno valjanog braka. Za odobrenje kćeri da pođe za momka pita se kako otac tako i majka. Odbiju li roditelji, bez razloga, da takvo odobrenje daju, ono se može i od suda tražiti.

Žena je u drugoj polovini XIX vijeka samostalnija i u porodici. U inokosnoj porodici, iako je dužna da se pokorava mužu i da izvrši sve što on naredi, žena ima više prava; muž se redovnije savjetuje sa njom o domaćim poslovima. Sudska vlast pazi da muž ne bi svoju ženu „...bijo i mrzijo bez razloga...“.

U zadružnoj porodici žena je član kuće, i, principijelno, ima jednaka prava kao i muški zadrugar. Sposobna je da bude domaćin kuće ili njegov zamjenik. To će se, ipak, desiti onda ako u kući nema odraslih punoljetnih zadrugara. U tom slučaju domaćin kuće je obično udovica najstarija po godinama, koja je ostala sama sa maloljetnom djecom. Ona će ostati domaćin do punoljetstva djece. Djevojka je izuzetno kućni domaćin; to će se desiti ako ona ostane sama u kući sa nepunoljetnom braćom i sestrama.

Naročit je položaj kućne domaćice. To je, po pravilu, najstarija, obično domaćinova žena. Ona rukovodi ženskom čeljadi, vrši raspored ženskih poslova i drži red u kući. Domaćica je i udovica; djevojka je najpokornija u kući, ona nikako ne biva domaćica. Sve žene u kući ređaju se na poslu i dužne su da slušaju domaćicu. Domaćica djeluje u sporazumu sa domaćinom, a o pojedinim stvarima iz svoga djelokruga ona odlučuje samostalno. Kao što je domaćin starješina sve čeljadi u kući, tako i domaćica rukuje ženama. Posao i jednog i drugog kreće se u okviru poslova obične uprave, a o važnijim poslovima odlučuje kućni savjet. No, domaćica je nesamostalnija. Ona je potčinjena i domaćinu, kao starješini kuće. Njena vlast je delegirana i sadržana je u volji domaćinovoju.

Ženski članovi kućne zajednice pitaju se sve više za poslove koji se tiču kuće kao cjeline. ... Djevojkama nije „svejedno hoće li zadruga biti bogata ili siromašna...“ One su zainteresovane za napredak kućne zajednice, jer u slučaju njene diobe dobijaju na uživanje dio jednako kao i braća im, a u slučaju da se ne udaju dobijaju dio u svojini.

Čast žene neodvojiva je od njene ličnosti i predmet je posebne zaštite. „Zli glas“ pronijet za ženu, u predrđržavno doba, bio je ujedno napad na čast bratstva i plemena kojima žena pripada, i bio je ugrožen njihovom potencijalnom osvetom. Prenoseći na sebe zaštitu ličnosti, državna vlast je izuzetno oštro kažnjavala za „objedu“ (klevetu) žene. Tim načinom je suzbijena i krvna osveta, koja je sljedovala za uvredu žene.

Uvreda i kleveta djevojke slabi njene izgleda za udaju i zato se, kako po propisima, tako i po narodnom shvatanju, drži za osobito težak prestup i grijeh. Ako je kod klevete djevojka oštećena strana, postupak se pokreće i vodi po službenoj dužnosti i izriču se neuobičajeno visoke novčane kazne i kazne zatvora. Kod težih, kvalifikovanih, oblika klevetanja žene izricana je kazna javnim toljaganjem krivca, koji se drži za beščasteću i važila je za lupeže i žene.

Sudska praksa u posljednjim decenijama XIX vijeka, tu i tamo, priznaje oklevetanoj djevojci i pravo na novčanu naknadu neimovinske, moralne štete, koja je ekvivalent štete u izgubljenim izgledima za udaju. Duboke strukturalne promjene u Crnoj Gori, poslije Berlinskog kongresa, 1878. godine, znače radikalna zaokret u pravcu formalnog izjednačenja žene sa muškarcem. Kao pravni izraz tih promjena, Opšti imovinski zakonik (u daljem tekstu: OIZ) od 1888. godine prvi je zakonodavni akt, koji je principijelno proklamovao ličnu i imovinsku jednakost muških i ženskih (jednakost u imaoištvu „...istovjetna (je) za muško i žensko, za staro i mlado, za zdravo i nezdravo“, čl. 13 OIZ-a). Punoljetno je i poslovno sposobno svako lice, bez obzira na pol, koje je navršilo 21. godinu (čl. 640 OIZ-a). Veliko programsko-deklarativno značenje OIZ-a je u „evropeizaciji“ položaja crnogorske žene i odlučnom stimuliranju novih – progresivnih odnosa između nje i muškaraca.

Krajem XIX i u početku XX vijeka žena je nezavisnija i u bračnom odnosu. Kao i muž, ona, srazmjerno svojim mogućnostima, snosi bračne terete i zajedno sa domaćinom, čija je riječ presudna, upravlja domaćinstvom i stara se o zajedničkoj djeci. Kažnjavanje nevjerne žene nije više jednostrano muževljevo pravo, povreda bračne vjernosti proizvodi gotovo istovjetne posljedice za oba supružnika. Za slučaj da joj muž vanbračno prestupi, žena ima pravo na zahtjev za raspust braka, isto kao što takvo pravo ima muž u slučaju ženinog nevjerstva. Ženi brakolomnog pogrešioca dozvoljeno je razvesti se i u drugi brak stupiti,

tu vlast ima i muž, ako žena prestupi. Krivoj strani, bio to muž ili žena, zabranjeno je za svagda stupiti u drugi brak (čl.42. Zakona o vanbračnoj djeci od 30. III 1894. godine).

Ustav pravoslavnih konsistorija u Knjaževini Crnoj Gori od 1904. godine prilagodio je kanonsko pravo pravoslavne crkve bračnim odnosima u Crnoj Gori, saobrazno nivou kanonskog prava koje je važno u razvijenim evropskim zemljama. Slobodna privola – volja žene, isto kao i muža joj, konstitutivni je uslov zakonitog braka. Propisan je određeni uzrast za oba supruga kao uslov za stupanje u brak i garancija da će prilikom zaključenja braka biti manifestovana njihova prava – pravno relevantna volja. Taj uzrast je za muške 17, a za ženske 15 godina (čl. 158, u vezi sa čl. 174 Ustava).

Potpuna – apsolutna zapreka (smetnja) za brak je: „ko silom ili prijetnjom otme djevojku“ (čl. 173. tač. 8 Ustava). Kao jamstvo da nema smetnji i da supruzi slobodne volje stupaju u brak propisano je da brak bude tri puta oglašen u crkvi i da se održi predbračni ispit (čl. 159, 160). Volja maloljetnih lica i lica nesposobnih da se o sebi staraju manjkava je i nedostatna; da bi njihova volja bila pravno sanirana za zaključenje braka potrebna im je dozvola roditelja i staratelja (čl. 158 tač. 5, i čl. 174 tač. 2 Ustava).

Ako djevojka zatrudni kažnjavani su roditelji

Ličnost ženina se „otkriva“ i u poslovima javnog prometa. Ona je formalno vlasna da samostalno preduzima važne akte koji se tiču njene ličnosti i imovine. Za razliku od ranijeg stanja, kada je u građanskim i manjim krivičnim stvarima bila pokrivena odgovornošću društvenog kolektiva kome pripada i muža joj, žena sada neposredno odgovara, kako za imovinske, tako i za krivične delikte. Ona može sama ići na sud, niko nije ovlašćen da je zastupa protiv njene volje. Žene se primaju za svjedoke, naročito u sporovima oko braka i polnog morala.

Krivični zakonik Crne Gore od 1906. godine inkriminiše samo prividnu otmicu kao zločin protiv „poštenja i blagonaravlja“. Ko tuđu ženu ili djevojku ispod 15 godina odvede - uz njihov pristanak - kazniće se zatvorom (paragraf 197 i paragraf 200). Gonjenje se preduzima po predlogu oštećene strane.

Predstava o stvarnom ličnom subjektivitetu crnogorske žene krajem XIX i na početku XX vijeka bila bi varljiva ako bi se uzela iz važećih zakonskih i specijalnih propisa. Zakoni su u principu i okvirno uredili status žene, a primjena ovih principa u svakodnevnoj praksi vršena je uz pomoć običajnog prava. Tamo gdje je nedostajao propis važila je norma običaja. Negdje je pravilo običajnog prava, kao izraz plemenskog načina mišljenja, bilo ukorijenjeno u narodnoj svijesti i više je odgovaralo potrebama života, pa je derogiralo pisani propis.

Pod uticajem običaja i pisani propisi (koji su dobrim dijelom kodifikacija običajnog prava) unijeli su ozbiljne restrikcije, koje „krunje“ i često čine iluzornim načelne odredbe o formalnom izjednačenju muškaraca i žena. Simbioza zakona i specijalnih propisa, koje je crnogorska vlast donijela u drugoj polovini XIX vijeka s jedne, i običajnog prava, s druge strane, definisala je položaj žene u Crnoj Gori na način koji ga čini osobitim u odnosu na stanje u drugim našim krajevima.

Iako formalno ravnopravna sa muškarcem i emancipovana od porodičnog kolektiva, žena je, faktički, ostala neravnopravna. Ona zavisi od muških u rodu, ako je djevojka, i od muža u domu, ako je udata. Za slučaj da počini prestup u braku, žena je, bez obzira na uzrast, upodobljena maloljetniku, a ako je djevojka – za nju odgovaraju roditelji. Po Naredbi o vanbračnim prestupima od 11. septembra 1884. godine „roditelji dužni su svoju djecu upućivati na dobro i pošteno vladanje. Ako djevojka zatrudni, njezini roditelji kazniće se sa 50 talijera globe za nepažnju na vladanje djevojke, globa ova ide u fond nezakonite djece“. Ovaj propis nije ostao mrtvo slovo; dešavalo se često da otac plati za vanbračni prestup svoje kćerke visoku novčanu globu. U tač. III pomenute Naredbe određeno je da je momče neoženjeno koje stupa „u blud“ sa djevojkom i ova zatrudni obavezno da se vjenča sa njom. Ne pristane li na brak, dužno je da djevojci i djetetu preda svu svoju imovinu, a u drugi brak ne smije stupiti. Volje djevojke se ignoriše, ona se i ne pita da li će pristati na brak sa momkom – „pogrešiocem“. Ne pristane li na brak, djevojka „pogrešilica“ biva prognana preko granice, a vanbračno dijete se predaje ocu. Interes vanbračnog djeteta ide do negacije ličnosti njegove matere.

Muž je glava porodice, upravlja kućom i zastupa svoju ženu. Žena dobija ime svoga muža i slijedi ga u prebivalištu (čl.167 Ustava pravoslavni konsistorija u Knjaževini Crnoj Gori). Žena koja neće da ide za svojim mužem, za slučaj njegovog premještaja, dužna je da djecu preda ocu, a ona sama „...neka ide kuda zna“.

Ponašanje i kretanje ženino prepušteno je arbitrarnoj ocjeni muža: žena je dužna da svoga muža sluša „...kad dobru stvar zapovijeda“ (čl. 167. Ustava); brakorazvodni je uzrok u korist muža kad se žena u prijestupnoj namjeri gosti sa tuđim ljudima, kad provodi noći bez opravdanog razloga i bez znanja muža u tuđim kućama ili kad protivu volje muža pohađa javna mjesta koja „...nijesu prilična za poštenu ženskinju“ (čl. 217 Ustava). Muževljeva vlast na ženu proteže se i poslije raspusta braka; ako se žena poslije raspusta nepristojno vlada, izgubiće od muža pravo na izdržavanje (čl. 76 Danilovog zakonika).

Nešto je drugačije kod faktičkog prekida bračne zajednice, gdje brak i dalje formalno postoji. Ako žena, bez opravdanog razloga, odbjegne od muža, stavlja se pod naredbu Velikog suda o raspuštenicima i njihovom vladanju na javnim mjestima od 11. juna 1879.godine. Krug kretanja takvih žena je ograničen, one su pod nekim posebnim starateljstvom, njihov lični subjektivitet je „okrnjen“.

Ženama – bjegunicama zabranjeno je „...oditi po pazarima, glavnim skupštinama i seocim kolima tj. đe se pjeva i igra i tako i izvan države“. Koja bi od njih prestupila ovu Naredbu da se kazni „...na isto mjesto toljagama..“, a njihove haljine „...ostaju za muževe“.

Ako bi se takva žena „kud obestrvila i utekla...“, njen otac će biti kažnjen. Žena je u drugoj polovini XIX vijeka „slobodnija“ prilikom stupanja u brak, ali utoliko i zavisnija. Ograničenje njenog subjektiviteta za doba prevlasti rodovsko-plemenskog društva, koja su u njenom sopstvenom interesu (jer izvan kolektiva nije mogla opstati), smijenile su restrikcije javno-pravnog karaktera koji su u interesu muža – privatnog vlasnika.

Formalna sloboda u izboru bračnog druga objektivno je služena ekonomskim činiocima. Lična svojstva vjerenika i vjerenice u društvu privatne svojine, kakvo je, uglavnom, crnogorsko društvo u drugoj polovini XIX vijeka, od manjeg su značaja nego njihovo imovno stanje.

U plemenskom društvu imovina nije presudna, jer je njen subjekat kuća kao kolektiv, a ne pojedinac. U privatno-svojinskom društvu imućnija djevojka će se bolje udati. Ličnost djevojke postaje privjesak njene imovine. Ipak, to pravilo nije apsolutne prirode. Konzervativna sila običajnog prava čini i dalje, u svakodnevnoj praksi, prisutnim stare moralno-etičke norme, pazi se i na to da se djevojka uda u dobar, po čojstvu i junaštvu glasit dom.

Udata žena, u Crnoj Gori po pravilu je bez imovine. Kod žive braće ona neće naslijediti u rodu, njena podređenost u braku nastala je zbog njene imovinske zavisnosti od muža. Lična subordinacija žene mužu išla je do apsorbovanja njene ličnosti. Ranije zadržana u volji porodičnog kolektiva, ženina volja su u privatno-svojinskim društvenim uslovima utapa u volju muža – privatnog vlasnika. Crkva je sa svojom dogmatikom pritekla u pomoć da ličnu subordinaciju žene mužu osvešta kao „...od boga datu“.

Ipak, zaštitnički odnos roda prema svojoj odivi snažno se osjećao sve do kraja postojanja nezavisne crnogorske države. Ma gdje njegova odiva bila udata, rod je svagda pazio na ponašanje muža prema njoj i bio spreman da reaguje, za slučaj da je muž bez razloga zlostavlja.

Odnos roda i mjere državnih vlasti protiv muževljevih ispada prema ženi svodili su muževljeva ovlašćenja na razumnu i u datim uslovima društveno opravdanu mjeru.